

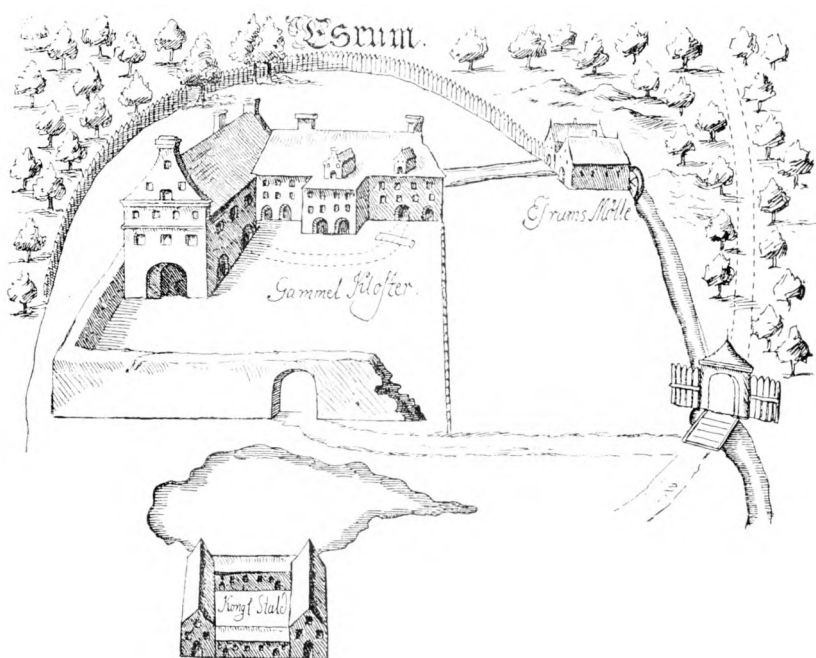

Fig. 1. Esum. Klosteret o. 1677. Efter Resen.

ESRUM

ESBØNDERUP SOGN. HOLBO HERRED

Byen Esum hørte til kongelevet for Erik Lams tid, men blev i dennes regeringstid (1137—47) erhvervet af ærkebiskop Eskil og af ham overladt de brødre, som tjente Gud der; endvidere skænkede Eskil byen Villingerød, som han havde købt af arvingerne efter Slesvigbispen Herman (død o. 1150), medens kong Svend (Grathe) ved et brev fra o. 1151—57 fritog brødrenes landboere for al kongelig tjeneste¹. Klosteret, der fik paveligt privilegium 1151², har muligvis tilhørt benediktinerordenen; omdannelsen til cistercienserkloster, som vanligt for denne orden viet *Vor Frue*, har antagelig fundet sted 1153, da det af årbogsnotitser fremgår, at Esum dette år modtog et konvent af munke: »Conventus venit in Esum«³. Det var sikkert de munke, Eskil forte med fra Clairvaux, der således blev moderkloster til Esum⁴.

Klosteret blev snart en anseelig stiftelse. Allerede da Eskil o. 1162 stadfæstede dets besiddelser, synes disse at have været betydelige, og gennem klosterets endnu bevarede brevbog⁵ kan man følge den fortsatte vækst, som sikredes gennem en lang række beskyttelses- og privilegiebreve. Hertil svarede en kraftig ekspansion i de første årtier; inden århundredet var til ende, var Esum blevet moderkloster for ikke mindre end fem nye klostre: Vitskøl, Soro og Guldholm (senere Ryd) i Danmark samt Dargun (senere Hilda) og Golbatz i Pommern. Senere kom klosterets position til udtryk på anden vis. Vigtige hverv blev betroet abbeden; 1320 skulle han sammen med ærkebisperne af Lund og Uppsala påse, at kong Magnus lod johannitterne vende tilbage til Norge⁶, 1383 skulle han indsamle den hjælp, som ordenen havde bevilget pavestolen i Danmark, Sverige, Norge, Skotland, Rusland, Pommern og Slavien⁷, og 1403, under striden med abbeden i

hovedklosteret Citeaux⁸, blev Esums abbed sammen med Sorøs, på dronning Margrethes anmodning, generalvikarer for ordenen i Danmark, Norge og Sverige (samt Colbatz og Hilda). 1523 var abbeden blandt udstederne af Frederik I.s håndfæstning⁹.

Klosterets betydning afspejledes også i den rolle, dets kirke kom til at spille som gravkirke. Erik Menveds tvillingsønner Erik og Magnus skal være begravet her 1301¹⁰, og Valdemar Atterdags dronning Helvig, der muligvis døde i klosteret 1374¹¹, »lå gravlagt foran et alter i det høje kor«¹². Desuden må nævnes, at stormanden Jon Litle og hans datter Cecilia begge fik deres grave i koret 1307¹³.

Til klosterets bygningshistorie foreligger kun enkelte efterretninger. Rydårbogen meddeler, at det brændte 1192 og 1204¹⁴. Et kongebrev 1301 gav klosteret ret til i Helsingborg at indkøbe bl.a. tømmer¹⁵, men da det besad ejendomme østensunds, tør brevet næppe tages som vidnesbyrd om byggevirksomhed ved selve Esum. Lige så lidt kan man slutte noget med sikkerhed af det pavebrev fra 1377¹⁶, der tillod dronning Margrethe at overføre sin moder dronning Helvigs lig fra Esum til Sorø kloster, thi når det heri hedder, at klosteret truedes med forfald, er dette formentlig blot en vending, som stammer fra dronningens supplik, hvori ønsket om flytningen var fremsat. Endelig kan nævnes ridderen Anders Nilssøns testamente fra 1477, hvorved klosterkirkens bygning (d.v. s. byggefond) betænkte med 80 mk. lybsk¹⁷.

Af klosterkirkens mange *altre* var *højalteret* viet Vor Frue og omtales 1400¹⁸ som prydet med »wor frowe beled«. 1158 omtales et af Eskil indviet alter¹⁹; det vides hverken til hvem det var viet, eller hvor det fandtes. 1211—14 lovede Niels Grevesen (Valdemar I.s sønnesøn) at stifte et alter for apostlen *Jakob*, bisp *Niels*, kong *Oluf* og jomfruerne *Gertrud* og *Juliane*²⁰ — det omtales ikke siden; ved samme lejlighed nævnes *S. Nicolai* alter. 1306 skænkede Jon Jonsen Litle landsbyen Uvelse bl.a. til oprettelse af to altre i kirken²¹. 1378 nævnes »*altare beatorum confessorum in parte meredionali^e ecclesie*« (»de salige beken- deres alter i kirkens søndre del«)²², ved hvilket munkene forpligtede sig til at læse sjæle- messer for kong Valdemar Atterdag. 1485 bekræftede rigsråd Johan Oxe sin hustru Berite Bondesdatter Thotts sjaelegave til klosteret, for hvilken der skulle læses messe ved *de 11.000 jomfruers* alter, og 1488 fik han pavelig bevilling på aflad for dem, der på en bestemt dag besøgte det af ham stiftede alter i Esum for de 11.000 jomfruer²³. 1489 om- tales ved kong Hans' overdragelse af Tikøb kirke (sml. p. 679), at der skulle holdes messe for »*helgæ kors*« alteret midt i kirken²⁴.

Middelalderen igennem bevarede Esum sin fremtrædende stilling. En i 1497 anlagt jordebog viser, at klosteret ejede over 300 bøndergårde på Sjælland, og af de sjællandske klostre blev det i rigdom kun overgået af Sorø og Antvorskov²⁵. 1499 gav kong Hans det birkeret over de vidtstrakte besiddelser²⁶.

Reformationen fik ikke større øjeblikkelige følger for klosteret. 1538 blev det under- lagt abbeden i Sorø²⁷, og først 1559 udgik de kongebreve, som betegnede klosterets ende- lige ophør. Abbeden og 11 tilbageværende munke blev sendt til andre, endnu bestående klostre²⁸. Inden sin afrejse havde abbed Peder givet mursten og mel til den store ind- samling i anledning af Helsingør S. Olais færdiggørelse (p. 85), og det blev borgerne her, som af kongen fik skænket hovedparten af klosterkirkens inventar (jfr. p. 1052). Det skete vinteren 1559—60, og derefter førtes andet træværk, ialt 53 læs, til Vor Frue kirke i København (DK. Kbh. By p. 44). Snart efter er nedbrydningen af kirkefløjen gået igang, mens klosteret i øvrigt omdannedes til ladegård for krongodset (sml. p. 1043).

Sagn. Til Esum kloster var knyttet sagnet om broder Rus, hvis billede skal have hængt i kirken eller klosteret²⁹. Historien om denne broder, rusens og fylderiets repræ- sentant, der ved god mad og kønne piger forfører alle klosterets beboere fra abbeden og nedefter til vellevned og utugt, stammer fra et plattysk digt fra slutningen af 1400'rne (der dog stedfæster begivenheden til »Sachsenland«)³⁰.

KLOSTERET OG DETS KIRKE

På den plads, hvor Esum by nu ligger, midt i de nordsjællandske skove, tæt nord for søen af samme navn og ved åen, som afvander denne, lagdes det kloster, der stiftedes af ærkebisp Eskil. I stadfæstelsesbrevet (p. 1041) for cistercienserklosteret siger Eskil, at han netop har »bestemt dette sted til brug for Kristi fattige, fordi det havde stor overflødighed på marker og skove, vand og fiskeri, enge og græsgange«³¹. Det er alle disse ting, som karakteriserer de lokaliteter, der valgtes til cistercienserklostre, og der er næppe nogen grund til at betvivle, at ærkebissen selv havde valgt stedet, som må have været ham velbekendt, eftersom hans egen borg, Søborg (Holbo hrd.) kun lå en fem-seks kilometer derfra i nordvestlig retning. I de flade engdrag har munkene let kunnet lede vandet ind i de for klosteret nødvendige kanaler til brug for fiskedamme og møller; det må være en sådan af munkene anlagt kanal, der førte ind igennem den forsvundne østfløj, over gårdspladsen og ud under den eneste bevarede klosterfløj, således som det er antydnet på Resens stik (p. 1041).

Klosteret i tiden efter reformationen. Den just nævnte længe er den eneste bevarede bygning fra det udstrakte klosteranlæg, munkene og abbeden forlod i efteråret 1559. Da kirken var tømt for inventar, blev den formentlig ligesom de bygninger, man ikke havde behov for til ladegården, anvendt som stenbrud, dvs. nedrevet efterhånden som man havde brug for materialer andetsteds. 1585, da den senere Christian IV. besøgte Esum, skrev han straks efter i en latinsk stil, at han ikke havde set noget særligt andet end kirken, som tidligere havde været »en udmærket kirke, da den stod i flor«, men at man nu vanskelig kan sige, hvordan den har været, »thi den er næsten fuldstændig ødelagt«³². Fra 1611 findes en oplysning om, at der blev brudt 2000 hele og halve mursten fra Esum kirkegård og solgt til reparationsarbejde på Esbønderup kirke³³. I begyndelsen af 1700-tallet fandtes der i marken vest for klosteret betydelige bygningstomter, hvoraf beboerne opgravede munketegl til bygningsbrug³⁴. 1718³⁵, da der skulle skaffes plads til en række barakker for kavalleriet, stod høje mure og »adskillige rudera« af såvel kloster som kirke endnu på pladsen sammen med en del af ringmuren om klosteret. Over porten i denne mur skal der have siddet en sten med indskriften »S:Roma«³⁶. Den nævnte planering må have været omfattende, thi man kom så dybt i jorden, at man stødte på grave, »meget net murede af tynde klinker både på siderne og oven til«; de blev fundet i en sådan mængde, at man var i stand til at opfylde en hel dam og morads med de »døde ben«. Ser man på Resens tegning (fig. 1), er det ikke urimeligt at antage, at der er tale om vandhullet mellem klosterporten og de kongelige stalde.

Udgravninger. Som det fremgår af den historiske indledning, har klosteret i Esum haft en meget stor betydning langt uden for dets eget domæne. Fra de

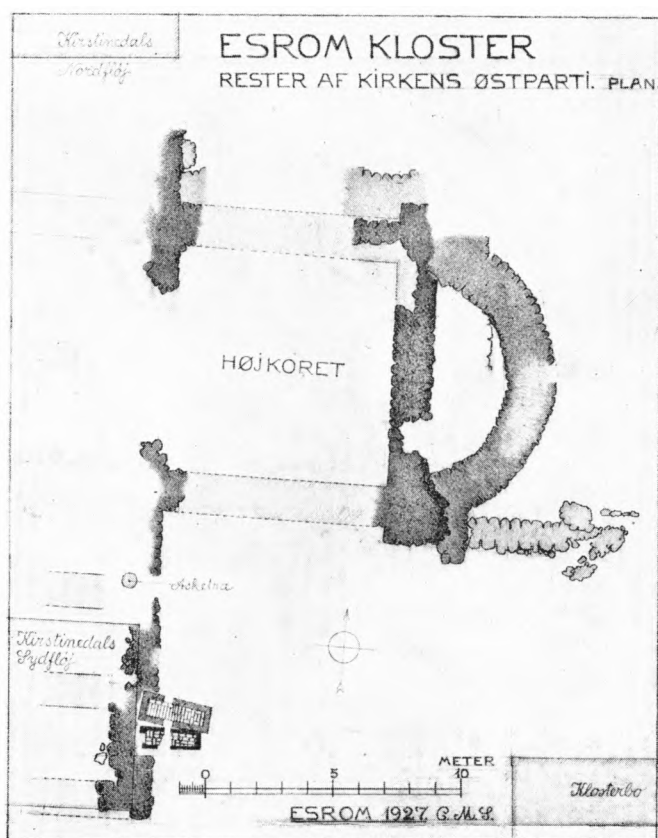

Fig. 2. Esum. Udgravningsplan 1927. 1:300. Tegnet af C. M. Smidt (p. 1045).

skrevne kilder ved vi intet om den rolle, klosterets arkitektur kan have spillet for byggeforetagender i omegnen, men der kan næppe være tvivl om, at Esum også på dette område har haft en betydning, der langt har overgået den, andre cistercienserklostre fik. Det er derfor ikke mærkeligt, at man gennem de sidste hundrede år har gjort en række forsøg på at vriste arkitektoniske hemmeligheder ud af den gamle klostergrund, der i dag dækkes af veje, huse og haver.

I 1870'erne begyndte en lokal amatørarkæolog, Martin Olsen, en række usystematiske gravninger og afdækkede 1879 en del fundamentrester vest for den bevarede fløj; det medførte, at Museet for nordisk Oldkyndighed samme år udsendte Jakob Kornerup, der ret hurtigt kunne fastslå, at de fremdragne fundamenter i hvert fald ikke kunne have noget med selve kirkefløjen at gøre, som formodet af Martin Olsen. Tre år senere rykkede Kornerup på ny ud, denne gang til et udgravningsfelt nordøst for den stående fløj; heller ikke disse rester kunne imidlertid godtages som levn af kirken, men var ifølge Kornerup snarest spor efter en økonomibygning. Foruden bygningsfundamenterne af-

Fig. 3. Esum. Apsisfundament (p. 1045).

C.M.Smidt 1927

dækkedes 12 murede grave, og man tog dem som et fingerpeg om, at man var i kirkens nærhed. Jagten efter klosterkirken intensiveredes 1893—94, da museet ved J. B. Løffler genoptog gravningerne i det samme område og fremdrog flere rester af den bygning, der skønnedes at være østfløjen i et firlænget anlæg, hvori den bevarede fløj måtte være søndre længe. Også denne gang blev der afdækket murede grave, ialt 18, men kirkefløjen forblev uidentificeret. Det samme var tilfældet 1908, da M. Mackeprang og C. M. Smidt fremdrog yderligere 15 grave; end ikke fordelingen af det relativt store antal grave, som i årenes løb var blevet afdækket, gav arkæologerne noget holdepunkt for kirkens placering, og efterforskningen blev påny indstillet en årrække.

Endelig 1927 lykkedes det C. M. Smidt at afdække et apsisparti umiddelbart øst for den vej, som fra nord forer mod det nuværende Esumkloster. Dermed var kirken endelig lokaliseret, og udgraveren udvidede undersøgelsen til vejens vestside, hvor det under såre vanskelige forhold ved gavlen af gården Kristine-

dals nu nedrevne sydfløj lykkedes at fremdrage fundamentrester, der må stamme fra kirkens søndre korsarm. Med denne udgravning må det betragtes som fastslået, at kirkens kor ligger under den førnævnte vej, og at korsskæringen og en del af korsarmene skjuler sig under Kristinedals gårdsplads, mens skibet løber ind under gårdens vestfløj og videre mod vest, således som det er antydnet på fig. 5.

Klosteranlægget. Forklaringen på, at den mangeårige søgen efter kirken så længe var resultatløs må være, at man koncentrerede sig om arealet nord og nordøst for den bevarede klosterlænge i den tro, at denne længe måtte være sydfløjen i et regelret, firfløjet anlæg, der havde kirken som nordfløj. Smidts fremdragning af apsispartiet ændrede opfattelsen. Ud fra hvad man i øvrigt kender til cisterciensernes byggeskik, må det være klart, at klosteret ligesom i Løgum har haft *to* gårde mod syd. Den egentlige fratergård med dens hvælvede kloster gange langs de omsluttende fløje har ligget syd for kirkens skib, således at østfløjen har føjet sig til søndre korsarm, vestfløjen til kirkens vestende. Østfløjen må nærmest korsarmen have rummet kirkens sakristi og kapitelsalen samt i overetagen munkenes sovesal, hvorfra de skulle have direkte adgang til kirken ad en trappe i søndre korsarm. Sydfløjen har blandt andet rummet spisesalen, og vestfløjen var lægbrødrenes med direkte adgang til kirkens vestende, hvor de havde deres plads.

Øst for fratergården har der i takt med klosterets fremgang rejst sig en ny gård, og sydfløjen heri var den endnu bevarede længe, mens de af Kornerup og Løffler fremdragne fundamentrester må stamme fra en østfløj, der har strakt sig mod nord til en linje i flugt med sydmuren i kirkens kor; på dette sted er der afdækket fundamentrester efter en mur, som kan være identisk med den, som ses på Resens prospekt (sml. fig. 1 og 5).

Der kan ikke af det forhåndenværende materiale uddrages ret mange blot nogenlunde nøjagtige mål, som kan bidrage til at give et begreb om anlæggets omfang. Bedst oplyst er den sekundære klostergård, der formentlig på grund af den p. 1043 omtalte kanal helt og holdent har tjent økonomiformål. Dens øst-vestlige udstrækning angives af den bevarede fløjs længde, ca. 39 m, og udstrækningen i nord-syd, regnet fra fløjens nordside til kirkekorets sydside, har været 55—56 m. Dette gårdanlægs alder fremgår antagelig nogenlunde af de to middelalderlige byggeperioder, som spores i den bevarede fløj; ældst, fra 1300-tallets midte, er den store vestre del (ca. 23 m), mens den mindre østre er et århundrede yngre. — Målene på fratergården på kirkens sydside er meget usikre. Såfremt et af C. M. Smidt 1927 fremdraget murhjørne er identisk med klosterets sydvesthjørne, kan man formode, at selve fratergården ligesom i Sorø cistercienserkloster har været omkring 30 meter i kvadrat, hvoraf følger, at den kirke, der dannede nordfløjen kan have været indtil 70 meter lang.

Fig. 4. Esum. Plan. 1:1000. Hovedparten af de indtil o. 1930 udgravede fundamentrester og grave er sammmentegnet af Charles Christensen.

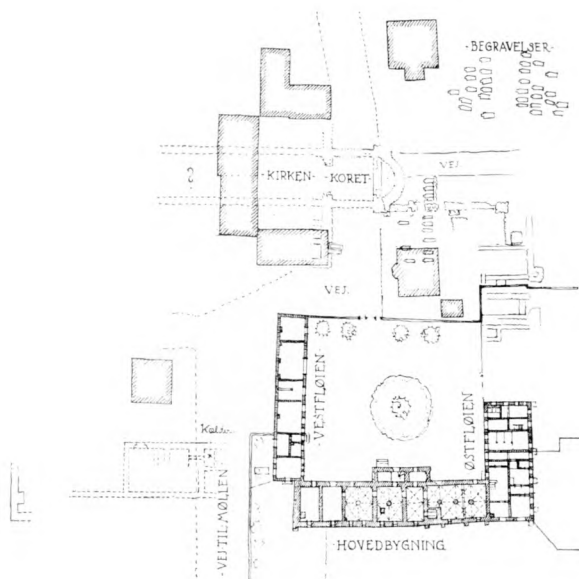
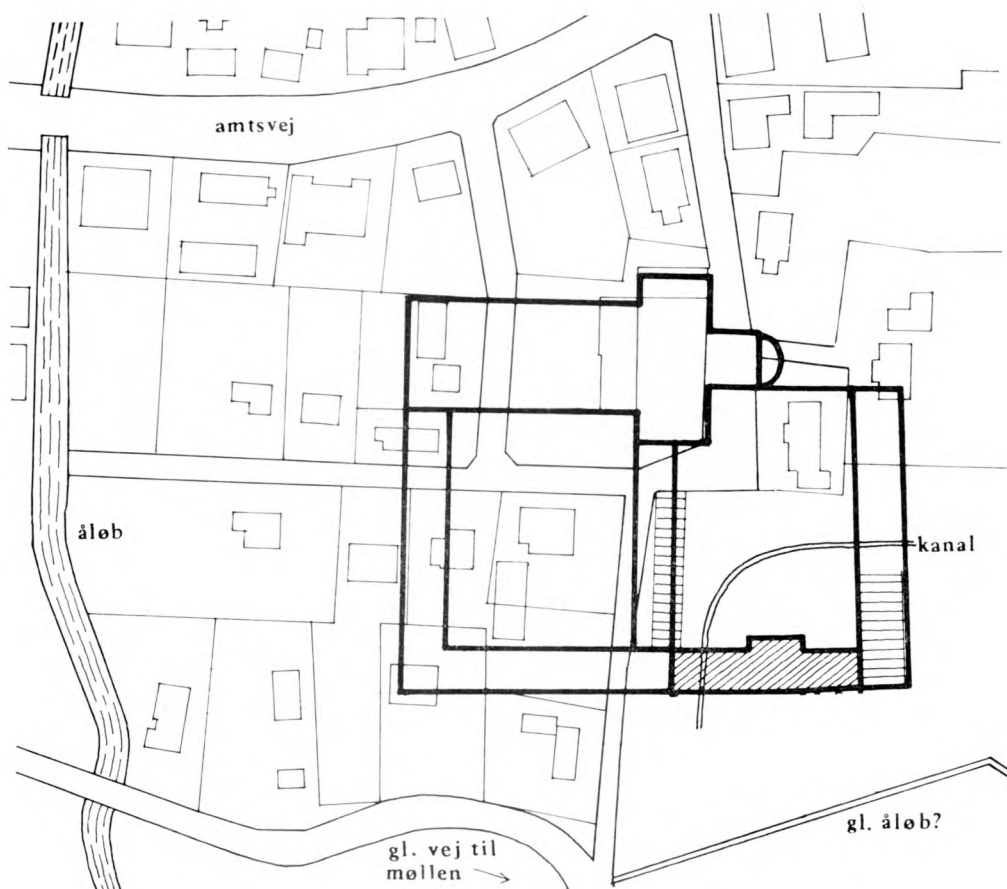

Fig. 5. Esum. Rekonstruktionsplan for klosteranlægget. 1:1000. Som grundlag er benyttet et moderne matrikelkort (p. 1046). Tegnet af El. M. 1968.

L.L. 1968

Fig. 6a. Esrum. *Skulptur i brunglaseret tegl (sml. fig. 6b). I Nationalmuseet nr. D. 22118.

Kirken. Som det er fremgået af det foregående, kan man efter kirkens lokalisering 1927 i store træk fastslå klosteranlæggets hoveddisposition, men så snart det gælder udformningen af de enkelte fløje for slet ikke at tale om detaljerne er man på bar bund. Det gælder også kirken, selv om C. M. Smidt ved den sidste gravning — udover den nævnte apsis — fandt fundamenter, som han henførte til et kvadratisk kor og til østmuren i søndre korsarms sidekapeller. Som resultat af sine gravninger mente Smidt med sikkerhed at kunne fastslå følgende: »Esrom Klosterkirke har været en Korskirke, hvis Korsarme har sprunget meget kraftigt frem, endog kraftigere end i Sorø, skønt Esroms Kor var smallere end dettes. Koret var lige afsluttet i Øst; men ikke altfor længe efter Korets Opførelse har man tilføjet en Apsis. Visse Forhold ved Korsarmskapellernes Østmur synes at hænge sammen med en allerede i Kirkens første Aarhundrede foretaget Ombygning, der kan være forårsaget af de to Brande i Aarene kort før og kort efter 1200, men som det ihvertfald paa nu-

L. L. 1968

Fig. 6b. ESRUM. Samme skulptur som fig. 6a., der viser den person, løven holder mellem forpoterne. Løvehovedets højde er 13 cm (p. 1050).

værende Tidspunkt er umuligt at komme til fuld Forstaaelse af.« Selv disse beskedne slutninger synes dog behæftet med usikkerhedsmomenter, når det gælder østmuren under søndre korsarm eller dens sidekapeller. På dette sted lå 1927 Kristinedals sydføj, som umuliggjorde en fuldstændig blotlægning af fundamentet og de små stumper fundamentgrøfter, der af udgraveren bestemtes som stammende fra skillemurene mellem sidekapellerne. I østsiden af korsarmsfundamentet blev der fremdraget to grave (fig. 2), den ene af den vanlige romanske type, med særskilt hovedrum, der typologisk dateres til forud for 1250, den anden af unggotisk type; ud fra disse to graves forhold til fundamentet sluttede Smidt, at muren på et tidligt tidspunkt måtte have været nedbrudt, og satte denne nedbrydning i forbindelse med en af brandene 1192 og 1204. Smidt omtaler ikke fund af noget brandlag, og fra kilderne ved vi intet om, hvilke dele af klosteranlægget, der rantes af disse brande. Man må derfor nære betænkelighed ved at henhøre den yngste grav til en genopbygning allerede

o. 1200; thi hvis denne grav, som antaget af Smidt, kun kan være anlagt på et tidspunkt, da muren var nedrevet, må man ud fra gravens form snarest henlægge dette tidspunkt til 1200'ernes anden halvdel eller endnu senere. Ud fra det, vi af de historiske kilder kan slutte os til om klosteranlæggets ekspansion, vil det være ganske rimeligt, om der er sket udvidelser eller omdannelser af kirkens østparti f. eks. omkring 1300 og forud for opførelsen af den ældste del af den bevarede længe, der dannede sydføljen i den sekundære klostergård.

Kun gennem en fremtidig gravning på det område, som siden 1927 er blevet tilgængeligt ved nedrivning af Kristinedalføljen, vil der være mulighed for at klare problemerne om korsarmenes og korsskæringens udformning. Indtil da må vi holde os til det af Smidt fremlagte materiale: en kirke med kvadratisk kor og stærkt fremspringende korsarme, der begge på østsiden har haft tre kapeller. Muligvis omkring 1200 er der til koret føjet en apsis, ganske som det lidt senere skete med et af Esrums datterklostre, Hilda i Pommern. Antallet af sidekapeller er bemærkelsesværdigt, fordi ingen anden dansk cistercienserkirke har så stærkt fremspringende korsarme, at der er plads til tre kapeller på række; derimod findes der flere udenlandske eksempler, blandt hvilke der navnlig kan være grund til at fremhæve det franske kloster Clermont³⁷, der som Esrum er en datterstiftelse fra Clairvaux, grundlagt på omtrent samme tid (1152) og med en kirke, der stammer fra 1100'ernes sidste halvdel, hvilket også må have været tilfældet med Esrum.

Materialer. Det er ud fra løsfundene sandsynligt, at byggematerialet fortrinsvis var munkesten, men kun i den sekundære apsis er dette materiale iagttaget in situ.

Blandt fundene fra hele klosterområdet er der genstande, som vidner om en højtstående tegltekning, og det er vel sandsynligt, at netop cistercienserne i Esrum på dette felt kan have virket som inspiratorer for andre nordsjællandske byggeforetagender, som f. eks. kirkerne i Helsingør (p. 57), Tikøb (p. 684) og Søborg (Holbo hrd.) og måske Æbelholt kloster (Strø hrd.). Fig. 6—9 viser eksempler på bygningsdetaljer, udført i grøn- og brunlig-glaseret tegl; typologisk kan genstandene høre hjemme i 1100'ernes senere del, men om de tekniske muligheder for deres fremstilling var til stede før o. 1200 er endnu uklart. Stilistisk skiller disse arbejder sig ud fra dem, der i 1200'ernes første fjerdedel må være udgået fra de midtsjællandske klosterteglværker, hvor rhinsk indflydelse spores³⁸. Esrumarbejderne viser en blandingsstil, der må være opstået på et sted, hvor lombardiske træk har haft mulighed for at virke sammen med en tradition, baseret på anglo-normannisk indflydelse, og et sådant sted kan Eskils Esrum netop formodes at have været. — I forbindelse med materiale af glaseret tegl skal nævnes enkelte gulvfliser fra senromansk og gotisk tid; i det forhåndenværende materiale er der heller ikke på dette felt noget slægtskab at spore

med de midtsjællandske værksteder (DK. Sorø p. 51 og 137). — Udover teglmaterialet er der fundet nogle få detaljer af granit og skånsk sandsten; at det sidste er repræsenteret i Esum kan vel ikke undre, eftersom Eskil, der beklædte ærkebispesædet i Lund o. 1138—1177, var klosterets grundlægger.

Blandt disse få genstande fra klosterets grund kan alene det fig. 8 viste dække til en *piscina* med nogenlunde sikkerhed formodes at have hørt til kirken. — Under forsøg på at fremmane et billede af arkitekturen i Esum kloster er talrige, andetsteds genanvendte eller løsfundne bygningsdetaljer (søjler, baser og kapitæler) blevet henført til Esum; det gælder f. eks. en hel del i Kronborgs kældre³⁹, hvortil de må være bragt i tiden efter 1559, da Frederik II. indledte sit storslåede slotsbyggeri (sml. p. 563). Det er vel muligt, at de virkelig er kommet fra Esum, al den stund klosteranlægget har været et stenbrud fra 1559. Sikker kan man dog ikke være, før skrevne kilder eventuelt giver holdepunkter derfor, thi man må erindre sig, at andre store bygværker som Søborg og Æbelholt også tjente som stenbrud på denne tid.

Fig. 7—9. Esum. Eksempler på bruglaseret *teglmateriale, der på forskellig vis har fundet anvendelse i klosterets bygninger. 7. Foldekaptæel, der har mistet hovedparten af glasuren; 7 cm højt. 8. Dæklade til muret piscina; sidelængde 21 cm. 9. Hjørneknopbase, stærkt suppleret, men kun den kvadratiske fodplades størrelse er ukendt; højde 19 cm. — De tre stykker er fundet på klosterets område, basen på søndre korsarms plads. I Nationalmuseet nr. D. 2839, nr. D. 2384 og nr. D. 11128 (p. 1050, 1051).

INVENTAR

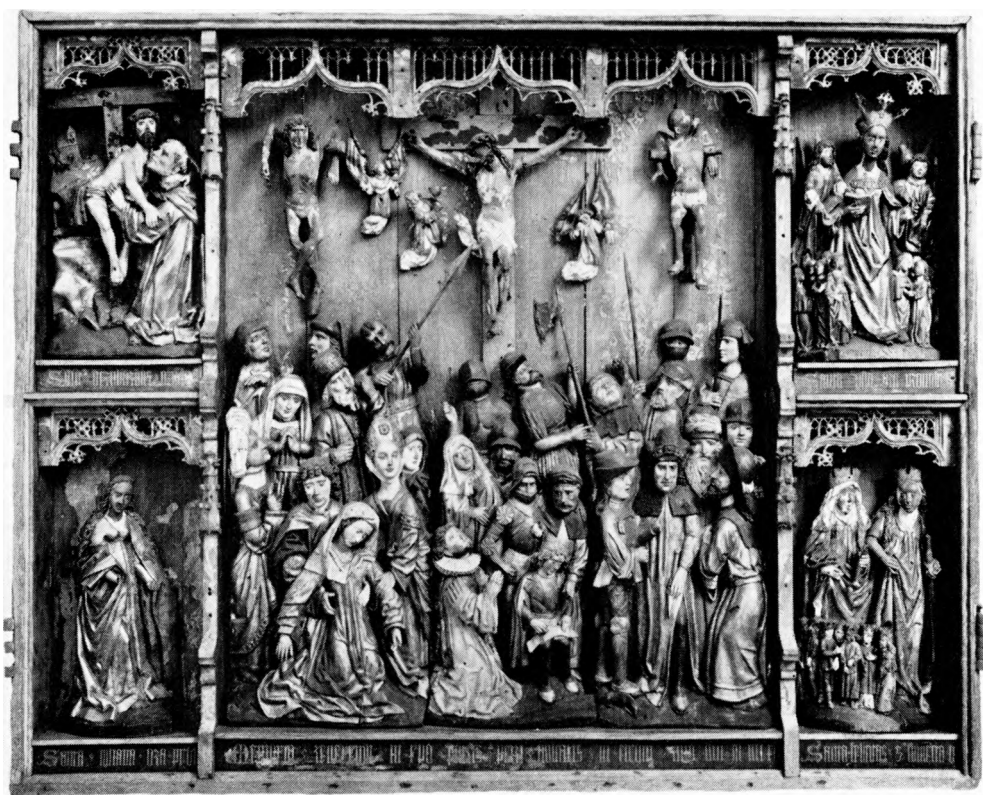
Oversigt. Klosterkirken ryddedes, da kongen 1559—60 gav Helsingør S. Olai og Københavns Vor Frue kirke tilladelse til at forsyne sig af munkenes efterladenskaber. Det meste kom til den netop fuldførte kirke i Helsingør, og herfra er to værdifulde sengotiske stykker, højaltertavlen fra 1496 — efter en meget omskiftelig tilværelse — og »abbedstolen« erhvervet af Nationalmuseet.

**Altertavle*⁴⁰ (fig. 10—17) 1496, kirkens højaltertavle, dobbeltfløj et, med malet stifterindskrift forneden i midtskabet: »Memoria reuerendi in Chr(ist)o patris petri abbatis in esrom ano d(omi)ni mccccxcvi« (»minde om den ærværdige fader i Kristus abbed Peder. År 1496«). — Tavlen er en såkaldet pentaptych, oprindelig bestående af midtskab med relieffer, to par bevægelige fløje, de indre skabsformede med helgenstatuetter, de ydre flade malerifløje, og under midtskabet en predella. I løbet af tavlens omskiftelige tilværelse, for hvilken der er gjort rede p. 126 f., er helgenfløjene og predellaen forsvundne tillige med den øvre afslutning, der formentlig har bestået af en række udskårne korsblomster, som det er normalt ved nordtyske eller nordtysk inspirerede tavler fra sidste halvdel af 1400'rne. I Nationalmuseet findes nu midtskabet (fig. 10), der er opstillet i middelalderssamlingen, otte helgenfigurer, der er anbragt sammesteds i en til formålet udført predella under en altertavle fra Fåborg (jfr. fig. 11), samt de i renæssancetiden helt overmalede yderfløje (jfr. p. 126f.), som opbevares i museets magasin. Fire helgenstatuetter er anvendt på prædikestolen i Rislev (DK. Præstø p. 645 med fig. 5).

Midtskabet, 209x265 cm, med 146 cm bredt storfelt, flankeret af to og to etagedelte sidefelter, omgives af en 5,5 cm svær ramme, der er zinket sammen. Profilen er på de tre sider platte-hulled, skråkant forneden; der er to cirkulære gennembrydninger (formodentlig bærehuller) i hver sideplanke. Bagklædnin-gen, der er notet ind i rammen, består af ti ulige brede planker, der er sammenstødt (uden not). Bagsiden er utilgængelig.

Malerifløjene, 209x132 cm, med 5,2 cm (— to tommer) svær ramme, hvis tværled er tappet ind i de lodrette rammestykker, er på forsiden tre sider profileret med karnis, forneden med skråkant — på bagsiden skråkant overalt; deres fem ulige brede planker er notet ind i rammen.

Midtskabets relieffer: Figurrig Golgatha-scene i midtfeltet med malet stifterindskrift flankeret af fire felter, foroven mod nord: Bernhard af Clairvaux's vision, med malet underskrift: »Sant bernhardus ora pro n« (»S. Bernhard bed for os«), foroven mod syd: S. Ursula og de 11000 jomfruer, med malet underskrift: »Santa osla ora pro nobis« (»S. Ursula bed for os«), forneden mod nord: S. Juliane, med malet underskrift: »Santa iuliana ora pro n« (»S. Juliane bed for os«), forneden mod syd: S. Felicitas og en ubestemmelig helgeninde, med malet underskrift: »Santa felicitas S^a fhiue(n)cia or« (»S. Felicitas og S. ? bed

Sophus Bengtsson

Fig. 10. Esum. *Højaltertavle 1496, uden fløje og predella, nu i Nationalmuseet (p. 1052).

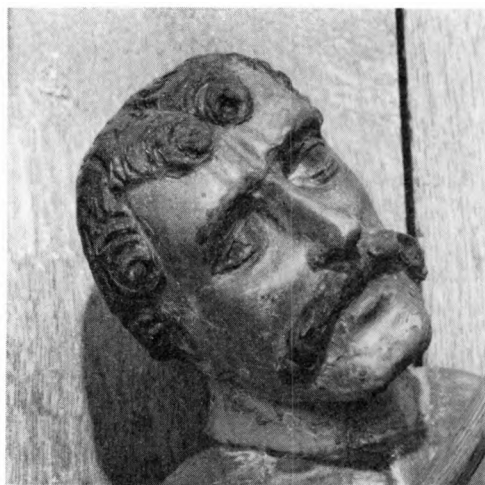
for os«); intet kendt helgenindenavn lader sig identificere med den sidste, fejlskrevne eller fejlopmalede navneform.

Golgatha-scenen, der for store partiers vedkommende er skåret efter samme forlæg som fremstillingen i Slangerupskabet (Lyng-Fr.borg hrd.), er til dels opbygget på gammeldags manér med »en god« og »en ond« side, skåret i tre egeblokke. Foruden de tre Maria'er til venstre i billedet, Kristi moder, Maria Magdalene (fig. 13) ved hendes venstre side og Maria Salome (Johannes' og Jakob den ældres moder) bag Johannes, ses helt til venstre i tavlen en ung kvinde i profil, med højt hovedtøj som Magdalenes; måske er det Veronica, skønt der ikke ses nogen svededug. Endnu er der fremstillet to kvinder, den ene bag Magdalene, med hovedklæde (wimpel), den anden, under Jesu kors, i cisterciensernes nonnedragt. I den gode gruppe ses endvidere den blinde Longinus og soldaten, der hjalp ham med at støde spydet i Kristi side (fig. 12), samt to samtalende skriftekloge (Slangeruptavlen har her udskiftet den ene med en »vrængemand«).

E.M. 1968

Fig. 11 a—c. Esum. *Højaltertavle. Apostle fra $\dagger$ floje, a. med minuskelnummerering i bagsidens huling, b. Bartholomæus. c. Jakob minor (p. 1056).

E.M. 1968

Fig. 12—13. Esum. * Høj altertavle. Detaljer fra midtfeltet. 12. Soldaten, der fører spyddet for Longinus. 13. Marie Magdalene. (p. 1053).

L. L. 1968

Fig. 14—15. Esrum. *Højaltertavle. Detaljer. 14. S. Bernhards vision, i nordre sidefelt foroven.
15. S. Felicitas og ubestemmelig helgeninde, i søndre sidefelt foroven (p. 1056).

E.M. 1968

Fig. 16—17. Esrum. *Høj altertavle. Detaljer. 16. S. Bernhard af Clairvaux, i nordre sidefelt foroven
(p. 1056). 17. Jesus på korset, i midtfeltet (p. 1053).

I den mellemste træblok ses nederst stifteren, abbed Peder, der i renæssance-tiden er omskabt til en lutheransk præst med pibekrave og halvlangt hår, udført i fyrretræ (jfr. p. 126 f. med fig. 46), Pilatus med turbanagtig hovedbeklædning og skriveren samt krigere. I gruppen til venstre står hovedsmanden mellem den argumenterende skriftkloge og en ung mand, der sandsynligvis har holdt eddikespanden. En af de opadseende mænd bagved har holdt stangen med eddikesvampen. Karakteristisk for den velskårne Kristusfigur er de stærkt bøjede ben og det flagrende lændeklæde; det må antages, at den onde røvers hår og skæg for største delen har været formet i kridtlaget. Af småenglene, der opsamler blodet fra Kristi vunder, mangler den nederste.

Sidefelterne, der adskilles fra midtfeltet af planker med vandnæseprofiler og prydspir, hvorunder taphuller antyder forsvundne småstatuetter, indeholder helgenfigurer, der var særligt yndede af cistercienserordenen, først og fremmest stifteren, S. Bernhard. Bag hans korsnedtagelse (der hentyder til et af hans syner) ses en kirke omgivet af en kirkegårdsmur (fig. 14). I Ursulafeltet holder to engle helgenindens kjortel op over 11 små jomfruskikkelser, der symboliserer de 11000 jomfruer, som sammen med hende led martyrdøden i Köln. I hånden har hun holdt en pil. S. Juliane har mistet sit attribut, djævelen, som hun piskede med sin lænke og dernæst smed i en latrin; i venstre hånd har hun formodentlig haft en palmegren. S. Felicitas, som var en romersk kvinde, der måtte se sine syv sønner dø martyrdøden, før hun selv blev hals-hugget, er fremstillet med martyrkrone og de syv ligeledes kronede sønner ved foden (fig. 15); i hånden har hun et sværd(hæfte). Navnet på helgeninden ved hendes side er forskrevet; hun forestiller en jomfruhelgen, der i den ene hånd holder et vældigt sværdhæfte (altså er hun blevet henrettet ved sværd); i den anden er levnet en foroven og forneden afbrudt tynd, rund stang (palmegren?).

Fra de indre *skabsfloje* er bevaret 12 statuetter (formentlig har der oprindeligt været 16), fire i Rislev (jfr. DK. Præstø p. 645 med fig. 5), otte i Nationalmuseet, 65—68 cm høje, alle afrensede for farver, Rislevfigurerne muligvis noget opskåret. Af disse 12 figurer må de otte i folderige gevandter og med bøger forestille apostle, to er diakonhelgener i fornem dalmatica, een præst (med messe-hagel og manipel) og een er munk i kutte med skapulér eller hætte (men uden bælte). Af apostlene lader Johannes (kalk), Jakob den yngre (fakbue) og Bartholomæus (knivskaft) sig (fig. 11 b—c) identificere, ligesom af helgenerne S. Vincentius kendetegnes af sit møllehjul; de andre statuetter mangler deres attributter, og ingen af dem kan bestemmes med fuld sikkerhed.

Figurerne har to nummereringer i deres hulede bagside, en meget utydelig sort og en tydeligere rødmalet, begge med minuskler. Da præstesykkelsen er nummereret med et p, og dette er det 15de bogstav i alfabetet (÷ j), tør man antage, at hvert af de to skabe har rummet otte statuetter.

Fig. 18. Esrup. *Abbedstol, nu i Nationalmuseet (p. 1059).

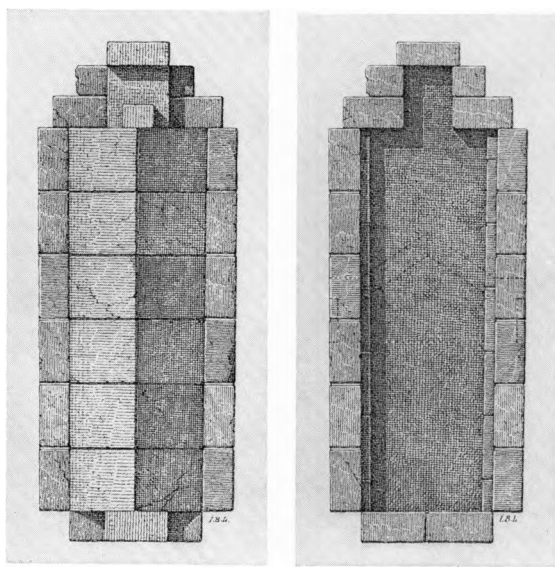

Fig. 19. Esrum. Grave af romansk type med og uden overdækning. Efter J. B. Løffler 1889 (p. 1060).

Under den senere maling (se p. 126) har især midtskabets figurer bevaret meget oprindeligt, selv om kridtgrunden er afskallet flere steder. Meget guld er levnet på dragterne og en del i storfeltets baggrund, der har haft et tæppemønster graveret i kridtgrunden; dette gælder ligeledes flere dragter, hvis stof skal forestille guldbrokade. De egentlige farver er alle tilsmudsede renæssancefarver, og kun hist og her ses gotikkens temperaagtige farver; f. eks. sarte hvide kinder med lidt rødt. Om malerifløjene kan kun siges, at de hver har indeholdt to malerifelter på hver side.

I skulpturerne lader flere »hænder« sig konstatere; her skal kun påpeges forskellene mellem storfeltets midterste egeblok og de to flankerende; den første har gennemgående små hoveder, de to andre uforholdsmæssig store. Hele tavlen må betegnes som et provinsielt arbejde, hvor det kun enkelte gange er lykkedes billedskærerne at udtrykke, hvad deres forlæg utvivlsomt har angivet; det samme har formentlig været tilfældet med malerne, i alt fald efter klædragternes grove mønstre at dømme.

Alttertavlen blev afgivet til Nationalmuseet (D 3734) 1897 af hofjægermester greve Danneskjold-Samsø, Hæsedø, apostlene (D 13573—80) 1948 af lensgreve J. C. S. Danneskjold-Samsø, Gisselfeld.

†*Højaltertavle*. Codex Esromensis⁴¹ nævner, at højalteret, der som vanligt i cistercienserkirkerne var viet Vor Frue, var prydet med Vor Frue billede. Denne tavle er formentlig blevet afløst af den sengotiske fra 1496.

†*Relikviegemme*?. Ved sløjfningen af klostertomten i 1718 (se ovf. p. 1043) blev, hvor kirken havde stået, fundet en lille tinkiste med nogle små ben og knogler. Præsten, hvem fundet blev forelagt, mente, det kunne være et gemme for helgenrelikvier. Dets videre skæbne kendes ikke.

†*Alterkalk og messeornamenter*. 1341 betænkte en adelig frue klosteret med en gård i Oppesundby »og glemte ej heller dets bord«; hun skænkede tillige messeornamenter og en sølvkalk⁴².

†*Altertøj*. Den 14. okt. 1447 testamenterede Anders Nilsson, ridder i Dronningholm, klosteret som han har valgt til sit »legerstedh, min hellichdom oc

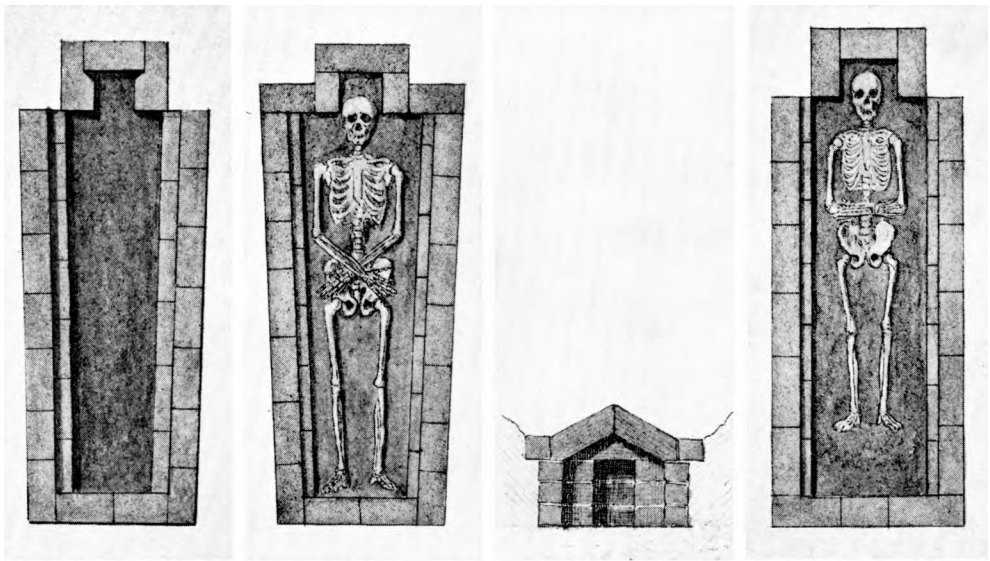

Fig. 20. Esum. Grave af romansk type. Efter J. Kornerup 1882 (p. 1060).

min gylden stykke kope met fotheret, som hun ær, oc then troiæ, ther til hørær»⁴³. Helsingør S. Olai havde 1579 en rød »gullenstøcke« messehagel, som var kommet fra »Esserum«, sammen med en grøn fløjels korkåbe⁴⁴.

*»Abbedstol« (fig. 18) med to sæder, sengotisk fra slutningen af 1400'rne. Over rygfyldingerne er der en reliefskåret dateringsindskrift med minuskler, hvis ordlyd nu er således: »An(n)o d(omi)ni mcdlxxii completu(m) e(st) h(oc) op(us)« (»i Herrens år 1472 er dette arbejde fuldendt«), men årstallet er en rekonstruktion fra årene efter 1849, idet der af de otte bogstaver kun var bevaret eet, nemlig d (= 500)⁴⁵.

Stolen, et fint udført snedkerarbejde, er glat på venstre vanges yderside (har stået mod en væg), mens højre vange her er dekoreret med en vinranke, der udgår fra et gabende fantasi-hoved forneden. Også vangernes blomsterspir ender fortil i dyrehoveder. Rygfyldingerne er på de tre sider omgivet af smalfelter med en meget rutineret skåret fiskeblæreornamentik. Vippesæderne har under kanten femsidede, næppe oprindelige støtter (misericordier) og gamle, men ikke oprindelige hængsler. Vangen med dyrehoved mellem de to sæder, er vistnok en fornyelse ved den omtalte restaurering. Stolen blev 1849 indsendt til Nationalmuseet (nr. 10887) af kirkeinspektionen ved S. Olai kirke, Helsingør (jfr. under denne p. 185). Den afætsedes for farver i de nærmest følgende år, dels fordi de »gjentagne Overmalinger« antagelig var havarerede, dels fordi man dengang havde den opfattelse, at stolen oprindelig havde stået i træets farve; formentlig har den dog haft en partiel snedkerstaffering med sort og rødt og muligvis andre farver.

Angående andet kendt, men forsvundet inventar henvises til Helsingør S. Olai kirke foran p. 117 samt under paramenter p. 120 (korkåbe, nævnt som nr. 2 under falterklæder), p. 148 (messehagel), p. 184 (munke- eller korstole), p. 162, 184 (korgitter) og p. 200 ff. (orgel med pulpitur). Desuden DK. Kbh. By. bd. I, 44 (pulpituret i koret, formentlig et lektorium).

Middelalderlige grave. Godt et halvt hundrede grave er afdækket i forbindelse med Nationalmuseets undersøgelser, mens talrige er påtruffet og ødelagt ved grundgravninger, således at deres eksistens først på et for sent tidspunkt er kommet til museets kundskab. Dette forhold giver stor usikkerhed med hensyn til begravelsesområdets udstrækning. Ud fra det mere eller mindre detaljerede opmålingsmateriale, som står til rådighed for en vurdering af gravene, fremgår, at de stort set er af samme type. De har længderetning i øst-vest, er muret af tre-fire skifter munkesten direkte på lerbunden og undertiden forsynet med underlag af genanvendte teglfliser; med et par undtagelser (jfr. p. 1049) er gravene forsynet med firkantet hovedrum, og de fleste er bredere ved skuldrene end ved fødderne; langsiderne er enten svagt udbugende eller rette og forsynet med en indvendig fals for afdækningen. Hovedrummet dækkes oftest af en vandret lagt teglflise, mens resten har tagformet låg, dannet af store, parvis sammenstillede teglfliser (ca. 35x22,5x7,5 cm) med smige kortsider (sml. fig. 19—21). Der findes ingen oplysninger om andre gravfund end skeletrester. Om kendte personers begravelser, se p. 1042.

†*Gravsten(?)*. En noget usikker tradition, der går tilbage til Niels Helvad⁴⁶, vil vide, at der på Esum kirkegård skal have ligget en gravsten over en John Præst med følgende indskrift:

»Hic jacet JOHN PREST
Qui dedit suum GRAA HEST
Nec non de siligine TVE LEST
Semper comedebat DET BÆST
Requiescit in pulvere SYDVEST«

(»her ligger Jon præst,
som gav sin grå hest
af havre hele to læst
altid åd det bæst
hviler i støvet sydvest«)

KILDER OG HENVISNINGER

Kgl. Bibl. NyKglSaml. 4258. 4°. Niels Stenfeldt: Historiske samlinger 1921. — 743. 8°. Af Esum klostres historie, ved D. E. Rugaard. — *Thottske samling*. 1407. 4°. Monumenta Antvorskovensia et Esumensia, Stockholmensia. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet: Museumsindberetninger 1879 og 1882 af J. Kornerup, 1893 af J. B. Løffler, 1964 af N. J. Termansen (eftersyn og småreparation på altertavlen), samt 1966 af Verner Thomsen (altertavle). Beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Ole J. Leffevre 1968.

Tegninger i NM: Opmåling 1882 af J. Kornerup (grave), 1894 af J. B. Løffler (økonomi-gårdens østfløj og begravelser nord for denne), 1908 og 1927 af C. M. Smidt (grave og kor-apsis partiet).

Notebøger i NM: J. Kornerup V, 24f. — C. M. Smidt XIX, 70—94; LXXII, 9, 12; XCVII, 5ff. — Henry Petersen III, 20 ff.; V, 86. — Charles Christensen: Esumkloster. Utrykt manuskript.

Litteratur. Codex Esromensis, ed. O. Nielsen. København. 1880—81. C. M. Smidt: Tikøb kirke og Esrom kloster, i ÅrbOldHist. 1938, p. 21 ff. og ÅrbFrborg. 1938, p. 64. Vilh. Lorenzen : De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie XI, 1941, p. 133—44.

¹ CodEsrom. p. 135 f. og DiplDan. 1. rk. II, nr. 107. ² Sml. Hal Koch i HistT. 10. rk. III, 525, CodEsrom. p. 3 f. og DiplDan. 1. rk. II, nr. 106, klosteret havde fra første færd et stærkt aristokratisk præg, i Necrologium Lundense (utg. av Lauritz Weibull, Lund 1923, p. 69) mindedes grev Niels, Eskils slægtning, der ikke blot betænkte Esrum med gaver, men også selv indtrådte som munk (sml. CodEsrom. p. 87 og 123 og DiplDan. 1. rk. II, nr. 126 og 127). ³ Annales Danici, ed. Ellen Jørgensen p. 43. ⁴ CodEsrom. p. 86 og DiplDan. 1. rk.

II, nr. 126. ⁵ CodEsrom., sml. O. Nielsens indledning. ⁶ ActaPont. nr. 66 sml. nr. 5095. ⁷ Smst. nr. 778. ⁸ Smst. nr. 1051. ⁹ Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv II, 65 f. ¹⁰ Arild Huitfeldt: Den anden Part Chronologiae 1601, p. 277. ¹¹ Ved et brev af 28. okt. 1374 anerkendte klosteret at have modtaget 100 mk. lybsk af kong Valdemar Atterdag og lovede at holde messer for dronningen »famula defuncta« (»afdøde tjenerinde«); dette betyder vel, at hun var indskrevet i klosteret?. Videnskabernes Selskabs Skrifter IV, 1750, p. 240. ¹² Danske Magazin 1. rk. IV, 354. ¹³ Annales Danici ed. Ellen Jørgensen p. 129. Om slægtens tilknytning til klosteret findes adskillige eksempler i CodEsrom. (se registeret). ¹⁴ Annales Danici p. 93 og 95. ¹⁵ DiplDan. 2. rk. V, nr. 148. ¹⁶ NyKirkehistSaml. V, 866. ¹⁷ Testamenter fra Danmarks Middelalder ed. Kr. Erslev, 1901, p. 210. ¹⁸ CodEsrom. p. 198 f., det i note 11 anførte brev taler om »altare quod dicitur Reliquiarum«. ¹⁹ CodEsrom. p. 123, DiplDan. 1. rk. II, nr. 127. ²⁰ CodEsrom. p. 158, DiplDan. 1. rk. V, nr. 7. ²¹ DiplDan. 2. rk. VI, nr. 17. ²² Repertorium 1378, 3. april. ²³ CodEsrom. p. 141 og 286, ActaPont. nr. 3100 f. og 6079. ²⁴ CodEsrom. p. 140 og 287. ²⁵ Om godset, se Gunnar Olsen: Kronborg vestre Birk, 1961, p. 77—82. ²⁶ CodEsrom. p. 145 f. ²⁷ Danske Kancelliregistranter 1535—1550 ved Kr. Erslev og W. Møllerup, 1881—82, p. 68.

²⁸ KancBrevb. 1559, 7. okt. ²⁹ Jfr. E. Pontoppidan: Marmora Danica I, 199. ³⁰ Jfr. videre herom i Illustreret dansk Litteraturhistorie ved Carl S. Petersen og Vilh. Andersen I, 1929, p. 306 f. ³¹ CodEsrom. p. 86. ³² HistT. 2. rk. III, 283. ³³ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705. ³⁴ Løfflers indberetning 1893. ³⁵ RA. DaKanc. Efterretninger om købstæderne og amterne 1743—46. ³⁶ Den nævnte mur med port, der må være identisk med muren på Resens prospekt, kan efter placeringen at domme næppe være den middelalderlige klostermur. Jfr. også et prospekt fra 1753 ved Thurah, gengivet i Historiske Meddelelser om København 2. rk. II, 341, som viser tilstanden efter opførelsen af rytterdistriktets barakker. ³⁷ Marcel Aubert: L'Architecture cistercienne en France. Paris 1947, I p. 14, 112, 178 (med flere eksempler på kirker med et stort antal sidekapeller på korsarme). ³⁸ Otto Norn: Rhinlandsk Stil på Sjælland, i Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin

C. M. Smidt 1927

Fig. 21. Esrum. Grave ved søndre korsarms østmur, afdækket 1927 (p. 1060).

Tuulse, Uppsala 1967, p. 99—113. ³⁹ C. M. Smidt: Tikøb kirke og Esrom Kloster, i *ÅrbOldkHist.*, 1938, p. 21 ff. og samme: Eskils Borganlæg paa Søborg, i *ÅrbOldkHist.*, 1934, p. 268. ⁴⁰ Litt. om tavlen, Beckett: *Altertavler*, 1895, p. 51 ff., C. A. Jensen, i *ÅrbOldkHist.*, 1921, p. 177 f., DK. Præstø p. 645, 736, DK. Frborg. p. 117, 126 f., jfr. Erik Pontoppidan: *Marmora Danica I*, 1739, p. 208. ⁴¹ P. 198. ⁴² Jfr. I. B. Daugaard: *Om de danske Klostre i Middelalderen*, 1830, p. 232. ⁴³ Erslev: *Testamenter fra Danmarks Middelalder* p. 210. ⁴⁴ LA. Kirkeinspektionens arkiv. S. Olai. »Iordtbog eller Stoll« 1579. ⁴⁵ *Antiquarisk Tidsskrift* 1849, p. 39. ⁴⁶ Jfr. Pontoppidan: *Marmora Danica I*, 198. Kgl. Bibl. Kallske samling: 48 fol. har den samme, dog med ændring af de to sidste linier til: Brødres Best/Jacet i Sydvest.